

Тарас Кремень, Юлія Кременяк

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ В ПРОЗІ ІВАНА БАГРЯНОГО

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 19.

УДК 821.161.2

Кремень Т., Кременяк Ю. Художня рецепція філософії екзистенціалізму в прозі Івана Багряного. 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 9; мова – українська.

Анотація. У статті проаналізовано особливості художньої рецепції І. Багряним філософської основи екзистенціалізму, визначено художні домінанти моделі сильної особистості у романах „Сад Гетсиманський” та „Людина біжить над прірвою”.

Ключові слова: екзистенціалізм, межова ситуація, бунт, внутрішнє буття, абсурд, маска.

Resume. In this article is analyzed the special features of I. Bagryany's literary interpretation of the existentialism philosophy, which is determined by characteristics of the strong-willed personality in author's prose.

Key words: an existentialism, boundary situation, riot, inside existence, absurdity, mask.

Донедавна ізольований український культурологічний простір, який позбувся „залізної завіси”, став відкритим для західноєвропейських філософських впливів, нарешті дозволивши літературознавцям долучитися до процесу об'єктивної інтерпретації заборонених в радянські часи творів, написаних, зокрема, у світлі екзистенціалізму. Поява відповідних мотивів в українській літературі ХХ століття, як стверджує дослідниця О.Лілік, пов'язана з тією межевою ситуацією, в якій опинилися мільйони людей: революції, світові й громадянські війни, політика окупаційних режимів, відсутність власної державності, страх фізичного і морального знищення. В контексті української еміграційної прози постать Івана Багряного, багатогранна творчість якого засвідчила високий рівень громадянського спротиву в літературі, є, очевидно, ключовою.

Художню творчість письменника, спрямовану на розкриття особливостей буття української людини в умовах тоталітаризму, літературознавці зараховують до національно-екзистенціальної прози. На підтвердження тому – літературознавчі розвідки Ю.Бондаренка, О.Лілік, Ю.Мариненка, Н.Медвідь, С.Саржевського, О.Шугая, увага яких спрямована на розкриття окремих аспектів, а саме: художніх особливостей української екзистенціальної прози, ролі й місця прозового доробку І. Багряного в контексті українського літературного екзистенціалізму, провідних мотивів у творчості автора. Втім, недостатньо вивченим залишається й питання художньої інтерпретації згаданого вчення у прозі І. Багряного, що й зумовлює актуальність дослідження. Таким чином, проблема розкриття художньої рецепції І. Багряним теоретичних засад філософії екзистенціалізму в романах „Сад Гетсиманський” і „Людина біжить над прірвою” потребує певної деталізації та аналізу художніх домінант сильної особистості у прозі І.Багряного, а також визначення провідних рис характеру провідних героїв у згаданих романах письменника.

Літературна і публіцистична творчість І.Багряного стала прикладом активного спротиву духовно незалежної особистості всезагальній ніве-

ляції і масовому терору в умовах тоталітаризму. Письменник відкрито розвінчав міф про „країну квітучого соціалізму” в очах світової спільноти, презентуючи реалії нещадної системи з її масовим знищенням людини, тієї країни, котра за всіма параметрами нагадувала оту нещадну утопію – жалогідний витвір хворої уяви. Про непримиренну позицію митця влучно висловився Ю. Шерех, підкресливши, що „Багряний – людина, чие життя й творчість – одне уперте й героїчне, велике „ні”: ні – русифікації, ні – цензурі, ні – безправ'ю, ні – нелюдності, і тисячі менших ні, пронесені й ствержені крізь торттури і фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу” [9, с. 56].

Головні герої прози І. Багряного – яскраве втілення безкомпромісної життєвої позиції автора, у кожному із них можна простежити риси мужності і незламної натури митця. Перебуваючи в еміграції, письменник органічно поєднує в галереї представлених художніх образів особливості національного способу мислення і характерні ознаки західноєвропейського типу світосприйняття. Таким чином, у чужому ментальному просторі І. Багряний, зберігаючи національну пам'ять і, водночас, перебуваючи під впливом радикальних течій, зокрема, філософії екзистенціалізму, створив оригінальну художню модель сильної особистості, що знайшла своє втілення в когорті самодостатніх персонажів.

Український варіант етики екзистенціалізму як внутрішнє наповнення головних героїв І. Багряного, за допомогою якої сформовані їх світоглядні орієнтири, особистісні пріоритети, формувався під впливом мислителів світового рівня. Один із теоретиків цього вчення Ж.П.Сартр стверджував, що „для екзистенціаліста людина тому не піддається визначенню, що від самого початку нічого собою не уявляє. Людиною вона стає тільки з часом, причому такою людиною, якою зробить себе сама”, адже „людина – це, перш за все, проєкт, який переживається суб'єктивно” [7, с. 323]. Подібної точки зору дотримувався і М.Бердяєв, зауваживши, що „особистість в людині є результат боротьби” [6, с. 48], додавши: „усвідомлення особистості і реалізація особистості – болючі. Особис-

тість є біль, і більшість погоджується на втрату в собі особистості, бо не витримують цього болю” [6, с. 252]. Ж. П. Сартр у статті „Екзистенціалізм – це гуманізм” наголошував, що людина є вільна у своєму виборі, тому жодна об’єктивна реальність не може вплинути на неї; вона відповідальна за світ і своє буття в ньому перед іншими, звідси і відчуття всепоглинаючої тривоги; людина закинута у світ без Бога, позбавленого будь-яких загальнолюдських цінностей і орієнтирів, їй немає на кого покластися у межовій ситуації вибору, вона самотня, звідси і відчуття відчаю. Отже, філософ називав екзистенціалізм „вченням про дію” [7, с. 344]. В свою чергу, А. Камю наголошував, що людська природа все ж таки існує, а її суть полягає у постійному прагненні свободи як об’єднуючому факторі суспільства. Тому бунт – єдиний спосіб існування людини у тоталітарному суспільстві, життєве кредо якої – „краще вмерти стоячи, чим жити на колінах” [3, с. 128]. Французький філософ стверджував, що „бунтівна людина у своєму першому пориві протестує проти посягань на себе таку, якою вона є, борючись за цілісність своєї особистості. Вона спочатку має на меті не стільки перемогти, скільки змусити поважати себе” [3, с. 130]. М.Бердяєв зупинявся на самоцінності особистості, уточнивши: „особистість не може бути частиною по відношенню до якогось цілого, космічного чи соціального, вона наділена самоцінністю, вона не може бути перетворена в засіб” [8, с. 269]. Таким чином, запропонований варіант етики екзистенціалізму пропагує мужню, вольову, діючу людину із вродженим прагненням свободи, яка знаходиться у ситуації вибору життєвих орієнтирів, активного духовного пошуку і самопізнання.

Вказаними ознаками у творчості І. Багряного наділені Андрій Чумак („Сад Гетсиманський”) і Максим Колот („Людина біжить над прірвою”). В одному із листів до своєї дружини Г.Тригуб письменник зауважив: „Все можна перемогти при внутрішній змобілізованості та безоглядній волі до того” [9, с. 75]. Отже, наведена теза стала для художніх героїв своєрідним кредо в боротьбі за право бути самодостатньою людиною в умовах антилюдської системи радянської держави, у світі абсурду з його тоталітаризмом і війною, коли людина полює на іншу. Потрапивши до НКВС – „новітнього пекла”, „фабрики-кухні”, „конвеєра розбирання людських душ”, Андрій Чумак проходить „дантовими колами” неймовірних страждань. І. Багрянний услід за А.Камю переосмислює концептуальне наповнення античного міфу, в якому філософ презентує Сізіфа як символ гордості і нескореності, свободи і стоїцизму, причому його життя – це символ безнадійної боротьби за власне самоствердження в абсурдному світі: „однієї боротьби за вершину достатньо, щоб наповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим” [3, с. 92]. Подібною безкомпромісністю позначена й життєва позиція Чумака у боротьбі не тільки із зовнішнім ворогом – карально-репресивною ма-

шиною СРСР, але і з самим собою з метою збереження свого обличчя в антилюдських умовах. Як зазначає Н.Медвідь, герой роману І.Багряного „втілює в собі етику трагічного стоїцизму, суть якої полягає в тому, що в абсурдному світі (світі тоталітаризму) людина гордо несе свою ношу – здійснює свій щоденний сізіфів труд” [5, с. 13]. Попри такі припущення, Андрій Чумак самотній у своїй, без перебільшення, героїчній боротьбі проти морально зубожілих катів, котрі стали коліщатком тоталітарної системи. Цей персонаж розмежовує фізичну і моральну смерть, остання з яких є найганебнішою життєвою поразкою: „ліпше вмерти раз, умерти гордо, з незламаною душею, аніж повзати на колінах: вмерти двічі – морально і фізично” [2, с. 241].

Подібна мораль закладена і в основу життєвої філософії Максима Колота („Людина біжить над прірвою”). Будучи зацькованим двома тоталітарними системами в абсурдному світі війни, протягом свого життєвого „бігу” герой полемізує із „хробачиною”, пристосуванською філософією людини-равлика професора Соломона – Віктора Феоктистовича Смирнова, який вважав людину „за нікчемного „хробака”, приреченого на роль безвільної „піщинки”, якою рухає величезний самум. Максим зіставляє кредо цього „мудреця” із принципом „активного і творчого ставлення до життя, за зміст якого, коли йдеться про людську індивідуальність, відповідальна в кожній ситуації сама ж людина, що мусить стверджувати свою особистість у протистоянні, а не в пристосуванні до насильства над нею та нівеляції її неповторного „я” [9, с. 25].

Серед жажливого вертепу як символу доби тотального маскування і пристосуванства, „чорної великої ночі безглуздя й смерти”, балансує між життям і смертю, Андрій Чумак і Максим Колот обирають „лінію найбільшого опору”, відчайдушний бунт заради збереження своєї внутрішньої сутності, перемоги над нищністю та жорстокістю тоталітарної системи, тому їх гасло „головне – не дати обернути себе в ганчірку” [1, с. 117], адже „без обернення його в ганчірку, не можна його знищити” [1, с. 91]. Йдучи межовими ситуаціями страху, а також душевних та фізичних мук, розпачу, зневіри, герої І.Багряного прозрівають, віддають на поталу антигуманній тоталітарній системі свою зовнішню оболонку – тіло, фізичне життя, зятяю боронячи найголовніше в собі – внутрішнє моральне осердя, духовну основу. Отже, боротьба, неможлива для тіла, може бути під силу „залізній” душі.

Андрій Чумак, пройшовши дорогами пекла знущань і тортур, постає перед дилемою екзистенційного вибору. Духовне виснаження провокує напівзламаним психіку до рятівного рішення: „втечі у смерть” як оптимального виходу зі світу абсурду, що стає внутрішньо вмотивованим вибором. Натомість герой І.Багряного, рятує ним же завербованого слідчого, робить ставку на інше, підкреслюючи виняткову „чесність із собою”, ут-

верджуючи незнищеність власної сутності: „Андрій повертався назад з легким серцем – прокляту занозу з того серця висмикнуто. Він ніби заробив собі додатковий пункт, але в дійсності він нічого не програв, а тільки виграв. Пункт пунктом, але він виграв морально, реабілітувавши себе перед самим собою і давши тим усім мерзотникам ляпаса” [2, с. 463]. Згодом тортури стають для Андрія межевою ситуацією, бо „відіграють вирішальну роль у житті героя, дають змогу остаточно усвідомити себе духовною істотою” [5, с. 14]. Герой, усвідомлюючи природу людського життя, знаходить спосіб внутрішнього протистояння фізичному насиллю, принципи якого полягають у спробах „втєчі у себе” або ж внутрішній еміграції. „Буття в собі” – сни, уява, марення, спогади – допомагає персонажеві перейти Рубікон своїх можливостей, віднайти останній порятунок для зацькованої душі, певне місце задля духовного спочинку, зцілення та оновлення: „Хвилево „відступив” – мружився, намагався обернути свій зір всередину, не бачити лампи – дивитись і не бачити – забути за неї” [2, с. 198], або ж „він, власне, був зовсім не в цій камері, не в цьому мішку кам’яному... Хіба кам’яний мішок може втримати людську душу? Андрій мандрував на волі... Мертва тиша й спокій дозволяли геть цілком від усього абстрагуватися й жити іншим життям, десь там, в усьому світі... В минулому, теперішньому, майбутньому...” [2, с. 263]. Отже, внутрішнє незламне буття додає сил Андрію Чумаку пройти тортури, опісля яких він стає певним свого високого поклонання.

Аналогічний спосіб перейти межу фізичних можливостей обирає і герой роману „Людина біжить над прірвою” Максим Колот. Він усвідомлює нездатність змученого тіла здолати дорогу додому. Саме тому останні надії покладає на силу духу, незламну волю у боротьбі за право бути вільним. Ось як це зображує автор: „Вовчий рейд... <...>. Це – за межею можливого. Його не може витримати тіло, його може тільки витримати залізна душа, залізна воля, що здібна ступати навіть по власній крові, навіть поламаними вже й потрошеними кінцівками...” [1, с. 248]. Проходячи кризу межові ситуації болю, страху, відчаю, внутрішня сутність духовно витривалого персонажа оновлюється, відчайдушна впертість на шляху до перемоги мобілізує фізичні та духовні сили, активізує життєствердне начало: „І ось тоді хтось у ньому збунтувався і почав підводитись. Хтось страшний і чужий у нім і ніби й не чужий. Упертий, затятий, зіщипивши зуби, він помалу підвівся на весь зріст і став перед його розпластаним долі тілом” [1, с. 259]. У боротьбі між безсилим тілом і „залізною” душею остання перемагає: „А тепер от, як уже сили залишили його, як він уже напівпритомний опинився на грані між буттям і небуттям, йому раптом страшно захотілося жити” [1, с. 215]; „Закривавленими ногами, але йти! У горячці, а таки йти! Йти! Наперекір усьому світові, такому злому й такому ворожому, йти!” [1, с. 284].

Ось чому Максим Колот, як і Андрій Чумак, відсторонюється від фізичного болю, тотального абсурду, занурюючись у себе, відпочиваючи душею у віртуальному світі сновидінь і марень, в якому життя – гармонійне, а недосяжна мета наблизитися до своєї мети стає реальністю.

В умовах тоталітарної країни-тюрми, котру художньо відтворює автор, суспільство поділене на два табори: тих, хто перебуває на конвеєрі, і тих, хто його обслуговує. В абсурдному світі Радянської держави людина – маріонетка, тому нав’язана їй роль від самої її появи була сумнівною. Кат і жертва у творах І.Багряного вмить могли помінятися місцями. Наприклад, фанатично відданий чекіст піддає найжорстокішим тортурам кращого друга дитинства, а вчорашнього будівничого країни „квітучого соціалізму” перетворюють на її зятого ворога. До того ж, архітектор тюрми стає її в’язнем, тому підсудний легко може „завербувати” свого слідчого: „Ніякого слідчого Криворучка вже не було, а був звичайний в’язень, такий, як і всі, зрівняний долею з усіма іншими, причесаний під одну спільну гребінку, з однаковим шматочком місця на підлозі, однаковою пайкою і однаковісінькою перспективою” [2, с. 450].

Страх і зневіра провокують всезагальне маскування людей як спосіб самозахисту в тоталітарній країні. М.Бердяєв стверджував, що особистість є, перш за все, личина, тому вона одягає нав’язану ззовні маску і мусить грати чужу роль, залишаючись у суспільстві самотньою, бо „гра, театральність є не тільки бажанням грати в житті, а й бажанням вберегти себе від зовнішнього світу, залишитися самим собою всередині” [8, с. 270]. Саме тому в абсурдному світі зовнішнє суперечить внутрішньому: зовні привітний наглядч Мельник виявляється жорстоким катом, за козацькою зовнішністю слідчого Донця ховається душа підступного чекіста, а слідча Нечаєва уособлює суцільну аморальність і зло. Проте І.Багряний таврус не слідчих, а систему, в руках якої – інструмент безкінечних тортур.

Письменник намагається демаскувати ката, знявши з нього камуфляж працівника НКВС, зазирнути у глибини його справжнього „Я”, розпізнати в ньому людину: „Видно, після пекельної ночі, після криків і стогонів, після божевільної музики „конвеєрів”, після своєї „праці” бідолаха не міг заснути нормально, по-людськи, в ліжку, в кімнаті і намагався проспати свої нерви на сквозняку <...>. Уві сні він схоплювався, жестикулював руками, звивався... Це він так спав. Людина з розладженою психікою” [2, с. 245]. До подібних дій вдаються і персонажі І.Багряного, котрі намагаються зазирнути по інший бік маски своїх катів: „Ось так Андрій і розколов свого слідчого. Ось так з награного й набундюченого чекіста раптом вилуштив людину і сам здивувався. Не знати, як то надовго, але грізного Сергєєва не було, а був такий собі юнак, сіроокий і роззброєний. <...> Андрій побачив, що ця людина рада утекти сама від себе й від усього” [2, с. 250]. Як бачимо, в абсурдному

світі тоталітаризму не тільки кат, але і жертва лизаються однаково приреченими.

У романах „Сад Гетсиманський” та „Людина біжить над прірвою” І.Багрянний звертається до одного з найтипівіших концептів – шляху, який у літературі ХХ століття також набуває філософсько-екзистенціального звучання і символізує пошуки розуміння життя [4, с. 9]. Таким чином, для Максима Колота – це повернення додому як символ певної перемоги, проте для Андрія Чумака – Голгофа. Герої прози Багряного зятято доводять собі й іншим силу свого духу, мужність і витривалість у шаленому „бігові над прірвою”, перебуваючи на помежів’ї долі. Їхня відчайдушна боротьба – виклик системі, для якої вони – „людішки”, „нулі”, „пшик” або ж „дірки від бульбика”: „Він уже вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції – це обернути людину на ганчірку, у тварину, у безвольного пса, що скавультить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити і знищити те, що називається людською душею” [2, с. 99]. Саме тому, пройшовши крізь межові ситуації, художній герой І.Багряного остаточно утверджує власні переконання, зберігає моральне обличчя, національну ідентичність, формуючи життєствердну філософію

трагічного оптиміста: „Я буду вмирати, та поки мого дихання в мені, я буду змагатись і буду квапитись хапати іскри сонця, відбитого в людських очах, я буду з тугою вчитися тайни самому запалювати їх, шукаючи в тих іскрах дороги з чорної прірви в безсмертя!” [1, с. 365]; „Він буде на цій землі. І ніхто його з неї не зіпхне. Ні, не зіпхне! Можуть зітерти його тіло на порох, але не зможе ніхто зітерти на порох його душі, не зможе зігнати її з цієї землі. Помиляються ті, хто вогнем і залізом прийшли йому диктувати свою волю!” [1, с. 374].

Отже, художня рецепція І.Багряного філософії екзистенціалізму полягає, насамперед, у спробах пояснити буття світу крізь призму особистого існування персонажа, а також розкрити проблему збереження національної ідентичності в тоталітарному світі по відношенню до беззахисного народу. Письменник у притаманній йому манері широко використовує екзистенціальні мотиви трагічної невлаштованості людського життя, самотності людини у ворожому абсурдному світі, її приреченості і відчуження. Але модель сильної особистості І.Багряного – із вродженим прагненням свободи, активним ставленням до життя, яка мужньо проходить межові ситуації, залишаючись цілісною, високодуховною і незламною постаттю нового часу.

Література

1. Багрянний І. Людина біжить над прірвою: роман; Огненне коло: повість; Розгром: повість-вертеп; Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Україна біля Тихого океану. – Вибрані твори. – У 2-х т. – Т. 2. – К.: Юніверс, 2006. – 704 с.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наук. думка, 2001. – 548 с.
3. Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
4. Лілік О. Художні особливості екзистенціальної прози // Українська література. – 2008. – № 4. – С. 6-9.
5. Медвідь Н. Проблема долі в українській та американській літературах // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 2. – С. 12-18.
6. Мир философии: книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
7. Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.Яковлева. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
8. Хрестоматия по философии: учебное пособие / Под ред. А.Радугина. – М.: Центр, 1998. – 432 с.
9. Шугай О. Одиссея української людини, або Джерела епічного мислення Івана Багряного // Багрянний І. Вибрані твори: У 2-х т. – Т. 1: Буйний вітер. „Маруся Богуславка”: Роман; Держіть поїзд!: Уривок. – К.: Юніверс, 2006. – 584 с.

Кремінь Тарас Дмитрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Миколаївського державного університету імені В. О. Сухолинського.

Кремняк Юлія Олександрівна – студентка V курсу факультету філології та журналістики Миколаївського державного університету імені В. О. Сухолинського.